

Kovács Balázs

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETÉNEK MAGYARORSZÁGI SEREGSZEMLÉJE

Gál Róbert Iván–Szántó Zoltán (szerk.): Cselekvésemélet és társadalomkutatás. In memoriam Csontos László. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2003

A kötet egy 1998 novemberében lezajlott konferencián elhangzott előadások és hozzászólások szerkesztett változata. A konferenciát a másfél évvel korábban elhunyt Csontos László emlékére tartották kollégái, tanítványai és barátai.

Csontos László (1953-1997) a magyar társadalomtudományi gondolkodás egyik központi alakja volt. Ahogy posztumusz kötetének előszavában Gál Róbert Iván és Szakadát László írják róla: „Kortársai számára (...) megkerülhetetlen tekintély, a fiatalabbaknak pedig meghatározó viszonyítási pont. A legnagyobbak egyike a pályatársak közül. Mintha mindenhez értett volna: logikához, ismeretelmélethez, erkölcsfilozófiához, társadalombölcselethez, szociológiához, közgazdaságtanhoz, matematikai statisztikához.” (Gál-Szakadát 1999)

A kötet tanulmányai Csontos érdeklődési területeihez hasonlóan szerteágazóak: találhatók benne közgazdaságtani, filozófiai, pszichológiai és szociológiai tanulmányok. Mégis, a konferencia és a kötet nem csupán különféle társadalomtudományi elemzések egyberakott gyűjteménye, a szerzőket nem csupán Csontos személye köti össze: mindnyájan többé-kevésbé a racionális döntések elméletének (RDE) nevezett társadalomtudományi megközelítés/ismeretelméleti program követői avagy kutatói.

Az RDE a modern társadalomtudomány egyik legsikeresebb elmélete. Általános ismertsége miatt azonban (és mivel már a Szociológiai Szemle hasábjain is számos tanulmány jelent meg róla, lásd például a 2000/1-es szám tanulmányait, továbbá Szántó Zoltán tanulmányát [Szántó 1998]) itt most nem érzem feladatommak részletes bemutatását. Elég talán összefoglalóan annyit, hogy az RDE elméletére támaszkodó társadalomtudósok abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy az társadalmi, politikai és gazdasági jelenségek leginkább úgy vizsgálhatók, érthetők és magyarázhatók meg, ha egyének vagy intézmények cselekedeteiként és ezen cselekedetek interakcióiként fogjuk fel őket; e cselekedetek megértéséhez pedig érdemes feltételeznünk a cselekvők – korlátok közötti – döntési szabadságát és – sokszor szintén korlátok közötti – racionalitását. Ahogy könyvünk címe is szól: „cselekvésemélet”, mely a „társadalomkutatás” alapjául szolgál.

Érdemes is itt elkezdni a tanulmányok bemutatását, hiszen a kötet első nagyobb része, mely *A racionális döntések elméletének kiterjesztése és határai* címet viseli, éppen a cselekvésemélettel kapcsolatos. A mikroökonómiai megközelítés – mely az RDE legátfogóbb elemzése – a cselekvőről azt feltételezi, hogy adott (konstans) preferenciákkal rendelkezik, s ezen preferenciáknak, valamint a rendelkezésére álló erőforrásoknak megfelelően maximalizálja hasznosságát. Tehát az egyén preferenciái állandóak, ennek megfelelően a döntésekben megfigyelhető eltéréseket a rendelkezés-

re álló lehetőségek változásával kell magyaráznunk – hiszen egyébként minden cselekvést „arra foghatnánk”, hogy megváltoztak az egyén preferenciái –, erre pedig nem lehet elméletet építeni. Gál Róbert Iván és Stefan Geritz tanulmánya az endogén preferenciaadaptációról szól. A probléma az, hogy a preferenciák a való életben sokszor megváltozhatnak. El kell tehát vetnünk a mikroökonómia modelljeit? A szerzőpáros válasza az, hogy a preferenciaváltozást modellezni kell, és ezáltal ki lehet szűrni a preferenciaváltozásra történő *ad hoc* hivatkozások lehetőségét. A következő tanulmányban Szántó Zoltán és Tóth István György a preferenciák társadalmi meghatározottságát vizsgálja a kockázattal szembeni attitűd elemzése révén – átfogó, nagymintás empirikus elemzésük első e téren Magyarországon. Teljesen más megközelítést kínál Orthmayr Imre tanulmánya, melyben a szerző kísérletet tesz a sztoikus etika „indulatmentesség” fogalmának pszichológiai, cselekvéseméleti és döntéseméleti rekonstrukciójára. Egyetérthetünk Steiger Kornéllal, az előadás opponensével, hogy ez a kísérlet „mind filozófiatörténeti, mind cselekvés- és döntéseméleti nézőpontból igen jelentős”. Helmich Dezső tanulmánya az érzelmek és a célok kapcsolatával foglalkozik. Az érzelmekre általában mint az irracionalitás „hordozóira”, „okozóira” tekintenek, mégis, érzelmek nélkül nem nagyon van motiváció és hasznosság sem. Lehetnek-e racionálisak az érzelmek? Féken kell-e tartani az érzelmeket, avagy inkább átalakítani az érzelmi irányítást? A téma szorosan kapcsolódik Orthmayr vizsgálatához, a megközelítés itt azonban sokkal inkább pszichológiai.

Bár a szerkesztők a másik, *A racionalitásmodellek alkalmazása* című részbe sorolták, úgy érzem, ide tartozik Huoranszki Ferenc tanulmánya is, mely a „Döntésemélet és erkölcsi normák” címet viseli. A probléma kétségkívül alapvető az RDE-paradigma szempontjából: ha ugyanis a cselekvés fő motivációi a normák és nem a racionalitás, akkor az egész megközelítés, mely szerint a cselekvést „mindenekelőtt egyének racionális és önrdekkövető (...) döntéseinek eredményeként fogjuk fel” (Szántó 1998), téves, vagy legalábbis az elmélet csak a cselekvések egy szűkebb körére alkalmazható. Mondhatjuk azt, hogy az erkölcs kívül esik a döntésemélet körén, így exogén változóként vesszük tekintetbe, és feltételezzük, hogy eleve a preferenciarendezés része, ezért nem foglalkozunk vele – ekkor azonban szemet hunyunk felette, és semmit sem tudunk mondani szerepéről. Huoranszki ezzel a megközelítéssel nem elégszik meg, és megkísérli beépíteni az erkölcsi megfontolásokat a döntésemélet, azaz a racionalitás logikai terébe. A szerző szerint a megoldás az, hogy feloldjuk a döntésemélet azon posztulátumát, hogy a cselekvő csak a döntés kimenetelét értékeli, így megkülönböztethetővé válik az erkölcsös és a nem erkölcsös viselkedés. Bár véleményem szerint (ahogy a dolgozat bírálója, Ambrus-Lakatos Loránd is kifejti) a Huoranszki által adott megoldás sikertelen, ez a megoldási kísérlet éppen az RDE korlátaira hívja fel a figyelmet.

A kötet nagyobbik felét a racionalitásmodellek alkalmazásai teszik ki. Mivel e második részben található 18 tanulmány, illetve hozzászólás részletes bemutatására itt nincs lehetőségem (bár minden egyes értekezés megérdemelné a részletes méltatást), ezért sok esetben csak az elemzett témákra és kérdéskörökre hívom fel a figyelmet.

Kollektív döntések – ez a címe az első blokknak e részen belül. Kis János tanulmánya azt az elterjedt tézist állítja vizsgálódása középpontjába, mely szerint a demokrácia és a liberalizmus nem fér teljesen össze, egy politikai rendszer nem lehet egyszerre tökéletesen liberális és tökéletesen demokratikus, mivel a demokrácia a többség uralmát

valósítja meg, míg a liberalizmus éppen az egyént védelmezi a többségi akarattal szemben (ez az ún. kompromisszumtézis). A szerző elemzi, hogy pontosan mit is jelent ez az állítás, és arra a következtetésre jut, hogy a „demokrácia csupán speciális körülmények között esik egybe a többség uralmával”; az alkotmány, mely az egyén jogait védi, és szabályozza a demokratikus játékszabályokat, létrejöhet racionális szereplők döntéséből. Meszerics Tamás történelmi esettanulmányában és Fertő Imre „A Közös Agrárpolitika politikai gazdaságtana” című tanulmányában a modern érdekcsoportelmélet elemzési kereteit felhasználva mutatja be, hogy a közösségi döntések kimenetele gyümölcsözően vizsgálható a döntési szerkezet és a csoportok közötti információáramlás és konfliktusok modelljein keresztül. A blokkot Lengyel György tanulmánya zárja. Milyen demográfiai tényezők határozzák meg azt, hogy az egyén a társadalmi tiltakozás melyik formáját választja: elhagyja a szervezetet, nem veszi tovább a terméket, más pártra szavaz stb. (a jól ismert hirschmani kivonulás opció), vagy hangot ad elégedetlenségének, sztrájkol stb. (tiltakozás). Lengyel a kérdőíves adatok elemzésével arra az eredményre jut, hogy a két legfontosabb tényező a munkapiaci aktivitás és a nemi hovatartozás: a dolgozók és a férfiak sokkal inkább hajlandók tiltakozni és a tiltakozás radikálisabb formáihoz nyúlni.

A következő blokk, mely a puha költségvetési korlátról szól, Kornai János tanulmányával kezdődik, melyben a szerző – aki közismerten a fogalom megalkotója – összefoglalja a téma szakirodalmát, és javaslatot tesz a fogalom további alkalmazási területeire. Ambrus-Lakatos Loránd azonban felhívja a figyelmet, hogy bár a puha költségvetési korlát jelensége megfigyelhető a kapitalizmusban is, „gátlástalan” alkalmazásával vigyázni kell, hiszen „Kornai eredeti elképzelése szerint a puha költségvetési korlát fogalma nem egy elszigetelt jelenségtípust azonosít, hanem egy újratermelő társadalmi és gazdasági rendellenességet”. Gál Róbert Iván egy szemléletes játékelméleti modellen keresztül mutatja be, hogy a puha költségvetési korlát hogyan idézi elő azt, hogy a vállalatoknak nincsen semmi motivációjuk a szállítási határidők betartására.

A következő blokk a *Tulajdonjogok, szabályozás és hierarchia* címet viseli (bár számomra nem teljesen világos az elv, mely szerint e témák egy csoportba kerültek). Tóth István János a magyar vállalati kereszttulajdonlást elemző tanulmányát Bodó Péter „Kontrollált láncreakció mint szabályozási technika” című elemzése követi. Számomra, fiatal recenzens számára mindenesetre meglepő, hogy a szerző 1987-es tanulmányában mennyire világosan és termékenyen alkalmazza az RDE és érdekcsoport-elmélet módszertanát (és Schelling 1978-as modelljét) egy tervgazdaság-keretein belül működő jelenség, a termelőszövetkezetek fúziójának elemzésére. Pápai Zoltán tanulmánya egy, a műszaki tudományokból származó modell segítségével vizsgálja, hogy a különböző szervezeti strukturáltság hogyan hat a szervezeti döntés minőségére (véleményem szerint ennek a tanulmánynak a *Kollektív döntések* blokkban lett volna a helye). A blokkot Tóth Margit vállalati pénzügyek témájú tanulmánya zárja, amelyben a szerző a nemzetközi szakirodalom áttekintését adja arról a kérdésről, hogy a tőkét kihelyező befektető és a tőkét felhasználó vállalkozó között létrejövő szerződés mikor optimális, azaz a befektetőnek mikor érdemes részvényt vásárolni, és mikor hitelt adni.

A könyv záró blokkja a *Munkaerőpiac és munkaszervezet* címet kapta, és három, jellegében elég különböző írás található benne. Kertesi Gábor és Köllő János közgazda-

sági és ökonometriai módszertant felhasználva keresik a választ arra a kérdésre, hogy mi az összefüggés a munkanélküliség és az átlagbér között egy adott régióban. A válasz – a munkagazdaságtan elméletével összhangban – az, hogy a magasabb munkanélküliségű környékeken alacsonyabb az átlagbér, azaz megfigyelhetünk egy olyan folyamatot, mely a társadalmi egyenlőtlenségeket még tovább növeli. Gábor R. István a reményvesztett dolgozók körét definiálja (lényegében: azok a dolgozók, akik aktív korban vannak, de se nem dolgoznak, se nem keresnek munkát, mert nem bíznak abban, hogy munkát fognak kapni), és bemutatja, hogy milyen sok probléma van a helyes definíció és mérőszám megtalálásával. Végül Bódis Lajos tollából egy esettanulmányt olvashatunk. A szerző mélyinterjúk és helyszíni megfigyelések felhasználásával szerzett adatai alapján vizsgálja, hogy a privatizáció hogyan hat (egy konkrét esetben) a szervezetben (egy varrodában) keletkező jövedelem forrásaira és e források elosztására.

Mint már korábban is jeleztem, e recenzió keretében inkább csak a kötetben található tanulmányok témájának rövid felvillantását, mintsem alapos tárgyalását vállalhatom. Remélem azonban, hogy e kaleidoszkóp felkeltette az Olvasó figyelmét, és későbbi kutatásai, tanulmányai avagy oktatói tevékenysége során hasznosan fogja forgatni a kötetet.

Irodalom

- Csontos László (szerk.) (1998): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Csontos László (1999): *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Szerk.: Szántó Zoltán. Budapest: Osiris
- Gál Róbert Iván–Szakadát László (1999): Előszó. In Csontos László: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Budapest: Osiris
- Szántó Zoltán (1998): A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris - Láthatatlan Kollégium